

TÜRK DÜŞÜNÇESİNDE KİMLİK KAVRAMINA ÖZGÜN BİR BAKIŞ: HİLMİ ZİYA ÜLKEN ÖRNEĞİ*

A GENUINE OUTLOOK ON CONCEPT OF IDENTITY IN TURKISH THOUGHT: THE CASE OF HİLMİ ZİYA ÜLKEN

VEYSEL ERGÜÇ**

ABSTRACT

Hilmi Ziya Ülken has been one of thinkers improving thought reflex about modern identity in Turkish thought. Ülken has been in search of a modern universal identity. Such an identity in Ülken's thought has been evaluated in conjunction with metaphysics. Modern identity consisting of metaphysics is composed of ontology, epistemology, which are based upon cognition and intuition, and dyadologic methodology. In this respect, modern identity comprising of past, present and future times has been envisaged by Ülken.

Keywords: Modern Identity, Hilmi Ziya Ülken, Idea and Object Association, Dyadology, Ethos.

Öz

Hilmi Ziya Ülken, Türk düşüncesinde modern kimlik üzerine düşünce refleksi geliştiren düşünürlerden birisi olmuştur. Ülken, modern tümel bir kimliğin arayışı içerisinde olmuştur. Ülken düşüncesinde böyle bir kimlik, metafizik ile bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. Metafiziği içeren modern kimlik, sezgi ve bilgi birlikteliğine dayanan ontoloji ve epistemoloji ile dyadolojik metodolojiden oluşmaktadır. Bu açıdan geçmiş, şimdi ve gelecek zamanı içeren modern kimlik, Ülken tarafından tahayyül edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Modern Kimlik, Hilmi Ziya Ülken, İde ve Nesne Birliği, Dyadoloji, Ethos.

* Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde 14.05.2019 tarihinde savunulan *Türkiye'de Modern Kimliğin İnşasına Bir Eleştiri: Hilmi Ziya Ülken Örneği* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3298-1803>

Makale Atıf Bilgisi: ERGÜÇ VeySEL, (2019). Türk Düşüncesinde Kimlik Kavramına Özgün Bir Bakış: Hilmi Ziya Ülken Örneği, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 29-42.

Gönderim Tarihi: 15.07.2019 Kabul Tarihi: 24.09.2019

Giriş

İnsanın, içinde yaşadığı hayatı anlamlandırma isteği felsefi düşüncenin temelini hazırlamıştır. Felsefi bakış açısı ile varlığı anlamak isteyen düşünürler varlığın tinini diğer bir ifadeyle ruhunu anlamayı amaçlamışlardır. Varlığın ne olduğu üzerine düşünüldüğünde öncelikle evrensel bir kümeye tekabül ettiğini belirtmekte bir sakınca olmasa gerektir. Bu bağlamda bahsi edilen evrensel kümenin birçok alt kümeden müteşekkil olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu durumda kimliğin de evrensel kümenin alt kümelerinden biri olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Varlığın alt kümelerinden biri olan kimlik kavramını anlamlandırma çabasında olan çok sayıda düşünür olmuştur. Türkiye'deki düşünce yaşamında da kimlik merkezinde düşünce refleksi geliştiren düşün insanları var olmuştur. Sözü edilen düşün insanların önde gelenlerinden birisi de Hilmi Ziya Ülken'dir.

Hilmi Ziya Ülken, evrensel küme olan varlığın alt kümelerinden biri olan kimliğe metafiziksel bir tin kazandırmak istemiştir. Bu tin kazandırma isteği, katı moderniteye karşıtlık bağlamında belirlemiştir. Bu anlamda Ülken, katı modernite ile neşvünema bulan tikel/tek yönlü modern kimliği eleştirme ediminde bulunan bir düşünür olmuştur. Ülken, bahsi edilen eleştirme edimini ide ve nesne birliği çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Bu açıdan Ülken, tikel/tek yönlü kimliğin karşısında tümel/çok yönlü bir kimlikten yana tercihte bulunmuştur.

Hilmi Ziya Ülken düşüncesinin kimlik merkezinde irdeleneceği bu çalışma kapsamında iki sorunun yanıtı aranacaktır: 1) Ülken ideal bir kimliğin inşa edilmesi için hangi metodu, hangi felsefeyi önermektedir? 2) Ülken'in önerdiği metafizik temelli modern kimlik dairesi içerisinde hangi sosyolojik-iktisadî-siyasî bileşenler bulunmaktadır?

Yukarıda yer alan sorulardan birincisinin yanıtı ile başlanacak olursa Ülken'in zihnindeki ideal düzende dyadolojik metodun, aşk ahlâkı felsefesine dayalı *Anadolu kimliğinin* olduğunu dile getirmek gerekmektedir. İkinci soru kapsamında ise Ülken düşüncesinde sosyolojik açıdan ahlâkı mertebeler modeli, iktisadî açıdan iş organizasyonu modeli, siyasî açıdan ise hâkimiyet modelinin olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Çalışma kapsamında Ülken'in kimliğe bakış açısı varlığa bakış açısı bağlamında anlamlandırılacaktır. Bu doğrultuda öncelikle düşünürün varlığa bakış açısı incelenecektir. Ardından düşünürün kimliğe bakış açısının daha iyi anlaşılabilmesi için önermiş olduğu dyadolojik metodoloji aktarılacaktır. Bir sonraki alt başlıkta ise Ülken'in hem varlığa bakış açısı hem de metodoloji anlayışından yola çıkılarak tahayyül ettiği kimlik ve kimliğin sosyolojik, iktisadî ve siyasî bileşenleri

aktarılacaktır. Her şeyden önce Ülken'in varlığa bakış açısının incelenmesi yerinde olacaktır.

Hilmi Ziya Ülken'in Varlığa Bakışı

Hilmi Ziya Ülken, insanın varlığını tabiat ile bağlantılı olacak biçimde tahayyül etmiş ancak varlığı tabiat fetişizminden korumaya çalışmıştır. Bu yönüyle Ülken düşüncesinde tasavvur edilen varlığın pozitivizmin varlık algısından farklı olduğunu düşünmek mümkündür. Bu açıdan Ülken'in pozitivist düşüncede var olan salt görüneye odaklı bakış açısına karşılık metafiziksel olanı da dikkate aldığını, dolayısıyla varlığı metafizik ile ilişkili biçimde gördüğünü ifade etmekte bir beis bulunmamaktadır.

Varlığın birçok boyuttan oluşan bir şeye tekabül ettiğini belirten Ülken (1943b: 360), metafiziğin de bu boyutlardan biri olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda Ülken, katı olanı metafiziksel bir tin ile tamamlama amacıyla olmuştur. Burada cevaplanması gereken soru, metafiziğin içerisinde hangi düşünürlerin ve hangi kavramların yer aldığı üzerinedir. Bu soru ile ilgili olarak verilmesi gereken öncelikli yanıt, Ülken'in varlığa bakışının Antik Yunan, Avrupa ve İslâm figürleri ile ilişkili olduğudur. Ülken düşüncesinde varlığın metafizik ile bağlantılı görüldüğü hatırlandığında metafiziğin Antik Yunan, Avrupa ve İslâm düşünce dünyalarında yer alan bazı düşünürlerin fikirlerinden anlam bulduğuna rastlanmaktadır.

Ülken düşüncesinde metafiziğin köklerine bakıldığında Avrupa'dan sirayet eden mirasın Benedict Spinoza, Immanuel Kant ve Henry Bergson'dan geldiği görülmektedir.¹ Spinoza'nın Ülken düşüncesi üzerindeki etkisinden başlanacak olunursa bu etkinin pozitivizmin maddeciliği karşısındaki madde ve ruhu aynı anda içeren özgürlük noktasında olduğu görülmektedir (Spinoza, 2016: 280). Bu anlamda varlığın çok yönlülüğü hususunda Ülken'in Spinoza'dan etkilendiğini düşünmek mümkündür.

Ülken'in ontolojik düzlemdeki düşüncesinde, Kant'ın etkisine de rastlanmaktadır. Kant'ın Ülken düşüncesindeki etkisi –Spinoza'da da görüldüğü gibi – salt nesneye dayalı katı olanı ide ile tamamlama noktasında belirlemektedir. Bu açıdan varlığın çok yönlülüğü hususunda Spinoza ve Kant'ın Ülken üzerinde benzer oranda etki bıraktıkları anlaşılmaktadır. Ancak Spinoza'dan farklı olarak burada ifade edilmesi gereken en önemli husus, Kant

1 Ülken tarafından kaleme alınan *Felsefe Bilimleri I: Doğa Bilimleri, Felsefe ve Metodolojisi ile Felsefeye Giriş II: Sosyoloji, Tarih, Psikoloji ve Din* başlıklı eserlerde ifade edilen düşüncelerden yola çıkılarak düşünürün Spinoza, Kant ve Bergson'dan yoğun biçimde etkilendiği ileri sürülebilir.

tarafından ide ve nesne birliğine dayanan varlık anlayışı üzerine inşa edilen ahlâk anlayışının Ülken tarafından benimsenmiş olmasıdır. Bu anlamda pozitivizmden bağımsız, salt sonuca odaklı olmayan ahlâka dayanan varlık temelindeki metafizik fikrinin Kant'ın Ülken üzerindeki etkisinin açık bir göstergesi olduğu savunulabilir (Ülken, 2009: 251).

Spinoza ve Kant ile birlikte Bergson'un da Hilmi Ziya Ülken düşüncesinde etkisi olduğuna rastlanmaktadır. Berson'un Ülken düşüncesinde nasıl bir etkisi olduğu üzerine düşünüldüğünde bu etkinin metafizik kavramı ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Zaman ve kendilik ilişkisi üzerine düşünen Bergson'un, varlığı sadece madde ile anlama tercihinde olan indirgemeci mekanik/fiziksel zaman anlayışı yerine idenin de dâhil olduğu metafiziksel bir zaman (*durée-süre*) tasarımını tercih etmesinin Ülken üzerinde etkili olduğu görülmektedir (Ülken, 2009: 9). Bu bağlamda Bergson'un maddeci bakış ile varlığın tüm boyutunun anlaşılacağı, varlığın ancak ide ve nesne birliğine dayanan sezgi ile bütünlüklü biçimde kavranabileceği yönündeki argümanının (Altınörs, 2011: 21-22), Ülken düşüncesinin oluşum sürecinde etkisi olduğu söylenebilir.

Spinoza, Kant ve Bergson gibi düşünürler özelinde Hilmi Ziya Ülken düşüncesinde Avrupa etkisi üzerine düşünüldüğünde pozitivizm karşıtlığının öne çıktığı görülmektedir. Bu çerçevede sadece nesneyi içeren katı modernitenin ide, bir diğer ifadeyle fiziksel olanın metafiziksel olan ile tamamlanması gerektiğini dile getiren Spinoza, Kant ve Bergson'un çizmiş oldukları kavramsal çerçevenin Ülken düşüncesine etki ettiği anlaşılmaktadır.

Avrupa düşüncesi ile birlikte Hilmi Ziya Ülken'in metafizik temelindeki varlığa ilişkin bakış açısını belirleyen diğer bir düşünce, Antik Yunan mirası olmuştur. Bu anlamda Antik Yunan düşüncesinin önde gelen iki düşünürü Platon ve Plotinus'un Ülken'in metafizik temelindeki varlık ile ilgili düşüncesini etkilediği iddia edilebilir.² Platon'un Ülken düşüncesi üzerinde ne tür bir etki bıraktığı üzerine düşünüldüğünde karşılaşılan şey idealizm kavramıdır. Bu bağlamda Platon tarafından kavramsallaştırılan ideanın Ülken düşüncesinde tümel/çok yönlü olanın bir diğer ifadeyle ide ve nesnenin aynı anda akıl yoluyla kavranması biçiminde görüldüğünü belirtmek gerekmektedir (Ülken, 2008a: 83-84). Biraz daha açarak ifade etmek gerekirse Platon tarafından üretilmiş idea kavramından etkilenen Ülken'in söz konusu kavramı tümel/çok yönlü olanı temel alan bir akıl biçiminde tanımladığı görülmektedir.

2 Avrupa düşüncesinde olduğu gibi Antik Yunan mirasının Ülken üzerinde etkisi olduğu argümanı, düşünür tarafından kaleme alınan *Felsefe Bilimleri I: Doğa Bilimleri, Felsefe ve Metodolojisi* ile *Felsefeye Giriş II: Sosyoloji, Tarih, Psikoloji ve Din* başlıklı eserlerde ifade edilen düşüncelerden yola çıkılarak ileri sürülmüştür.

Platon ile birlikte onun tarafından inşa edilmiş olan idealizmin metafiziksel okumasını beden ve ruh birlikteliği biçiminde gerçekleştiren Plotinus da (2006: 152) Ülken düşüncesine etki etmiştir. Plotinus'un düşüncesini çokluk ve çokluğun birliğe varması olarak yorumlayan Ülken (2008a: 89-90), bu birlik içinde varlığın bütün dereceleri ile var olduğunu, dolayısıyla tikel olandan uzak durulduğunu ifade etmektedir.

Platon ve Plotinus gibi düşünürler özelinde düşünüldüğünde Antik Yunan düşüncesinin Ülken üzerindeki etkisinin maddî ve manevî olanın birlikteliği biçiminde olduğu ifade edilebilir. Bu anlamda fiziksel olan ile metafiziksel olanın bir arada yer aldığı tümel bir varlık algısının üzerine bina edilmiş bir ontoloji fikrinin Antik Yunan'dan Ülken düşüncesine sirayet ettiğini düşünmek mümkündür. Dolayısıyla Ülken'in varlığın çok yönlü/tümel olduğu yönündeki bakış açısının hem Avrupa hem de Antik Yunan'daki bazı düşünürlerin fikirlerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Ülken'in metafizik temelindeki varlığa dönük bakış açısının oluşumunda Avrupa ve Antik Yunan'dan sonra etkili olan üçüncü miras, İslâm düşüncesidir.³ Burada akla gelen soru Ülken'in İslâm düşüncesinden hangi bağlamda etkilendiği üzerinedir. Söz konusu sorunun cevabının verilebilmesi için ise öncelikle Ülken'in İslâm düşüncesinin hangi dönemini benimsediğinin açığa çıkarılması gerekmektedir. Bu çerçevede düşünürün 13. yüzyıl İslâm düşüncesinden etkilendiğini ifade etmek yerinde olacaktır.

Ülken'in sözü edilen zamandaki hangi düşünürlerden etkilendiği saptandığında varlığa bakış açısı da açığa çıkarılmış olacaktır. Bu açıdan 13. yüzyıl İslâm düşüncesini benimseyen Ülken'in etkilendiği düşünürlerden birinin Muhyiddin İbn-i Arabi olduğu görülmektedir (Ülken, 2005: 122-123). İbn-i Arabi'nin Ülken düşüncesine etkisi *vahdet-i vücüt*, Türkçe ifadesiyle varlıkta birlik kavramı bağlamında gerçekleşmiştir. Bu bağlamda görünen şeyin özü ile görünen şeyi bünyesinde barındıran *kâmil insan* (İbn-i Arabi, 2018: 33) vurgusunun Ülken'in varlığa bakışına sirayet ettiği beyan edilebilir. Biraz daha açarak ifade etmek gerekirse nesne ve nesnenin özü olan idenin birliğine dayanan varlıkta birlik kavramının Ülken'in metafizik temelindeki varlığa bakış açısını biçimlendirdiği görülmektedir.

İbn-i Arabi ile birlikte Ülken'in varlık algısını biçimlendiren diğer bir düşünür İbn-i Tufeyl olmuştur. İbn-i Tufeyl'in Ülken üzerinde hangi bağlamda etki bıraktığı üzerine düşünüldüğünde bu etkinin bilginin yeniden

3 İslâm düşüncesinin Ülken üzerinde etkisi olduğu iddiası, düşünür tarafından kaleme alınan *İslâm Düşüncesi: Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş* başlıklı esere dayanılarak ileri sürülmüştür.

kodifikasyonu noktasında olduğu görülmektedir (Ülken, 2017: 222-223). Bu bağlamda İbn-i Tufeyl'in Batı düşüncesini Doğu epistemolojisiyle yeniden üretirken hem bilgi hem tecrübeyi içeren bir ontoloji savunmuş olması Ülken'in metafizik çerçevesinden varlığa bakışını etkilemiştir.

Fiziksel olan ile metafiziksel olanı bir diğer ifadeyle ide ve nesneyi aynı anda içeren bir ontolojinin peşinde olan Ülken'in bu anlamda İbn-i Sina'dan da etkilendiği görülmektedir.⁴ Bu çerçevede tecrübe ile aklın ayrılmaz birlikteliğinin İbn-i Sina tarafından savunulmasının Ülken'in metafizik temelindeki varlığa bakışında etkisi olduğu söylenebilir.

İbn-i Arabi, İbn-i Tufeyl ve İbn-i Sina örneklerinden de görüldüğü üzere fiziksel ve metafiziksel olanı içeren bir varlık tahayyülünün Ülken düşüncesine sirayet ettiği söylenebilir. Bu noktada akla gelen önemli bir soru İslâm dininin Ülken'in varlık anlayışındaki ağırlığının ne oranda olduğu üzerinedir. Bu soruya verilecek cevap Ülken düşüncesinde İslâm dininin varlığın boyutlarından birisi olduğu, bu anlamda eşitler arasında birinci olmadığıdır (Ülken, 2009: 92). Ülken'in etkilendiği düşünürlerin fikirlerinde de dine öncelikli bir konumun verilmediği dikkate alındığında tümel/çok yönlü bir varlığın söz konusu olduğu açığa çıkmaktadır. Bu noktada Ülken'in varlığın birçok unsurdan müteşekkil olduğu yönündeki düşüncesinin gerilemeye uğramadığını belirtmek gerekmektedir.

Gerek Spinoza, Kant ve Bergson özelinde Avrupa, gerek Platon ve Plotinus özelinde Antik Yunan, gerekse İbn-i Arabi, İbn-i Tufeyl ve İbn-i Sina özelinde İslâm düşünce dünyalarının Ülken düşüncesine etki ettikleri görülmektedir. Buradan yola çıkarak Ülken'in metafizik çerçevesindeki varlığa Neo-Platoncu bir bakış açısıyla yaklaştığı yönünde bir kanaate varmak mümkündür. Neo-Platoncu akımın önde gelen düşünürlerinden biri olan Plotinus'un evrendeki her şeyin *bir*, akıl ve ruhan meydana geldiğini belirtmesi (Johansen, 1998: 545) ve salt akıl ile üretilen bilgiyi kabul etmemesinin bu kanyı desteklediği söylenebilir. Hilmi Ziya Ülken'in Plotinus'un varlığa ilişkin olarak geliştirdiği bu bakış açısından dolayı Neo-Platonculuk çerçevesi içerisinde varlığı anlamaya çalıştığı ifade edilebilir.

Hilmi Ziya Ülken düşüncesinde varlığın hem fiziksel olan hem de metafiziksel olanın birliğinden müteşekkil bir şey olarak tahayyül edilmesi

4 İbn-i Arabi, İbn-i Tufeyl ve İbn-i Sina ile birlikte Ülken düşüncesinde Farabi ve İbn-i Haldun'un da oldukça etkili olduklarını belirtmek gerekmektedir. Ancak çalışma kapsamında Ülken'in varlığa bakışı konu edildiği için Farabi ve İbn-i Haldun'un Ülken düşüncesindeki yansımaları kapsam dışında bırakılmıştır.

düşünürün kimliğe bakışına da sirayet etmiştir. Bu çerçevede Ülken düşüncesinde kimlik kavramı, hem fiziksel hem metafiziksel öğelerden oluşan bir dünya olarak değerlendirilmiştir. Tümel/çok yönlü bir kimlik tahayyülünde bulunan Hilmi Ziya Ülken, bu kimliğin inşasını dyadolojik metodoloji refakatinde gerçekleştirmeyi tasavvur etmiştir. Bu açıdan Ülken düşüncesinde kimlik tahayyülü ve bileşenlerinin açıklanmasından evvel dyadolojik metodolojinin incelenmesi kimliğin daha iyi anlaşılmasını mümkün kılacaktır.

Hilmi Ziya Ülken'in Yöntemi: Dyadolojik Yöntem

Hilmi Ziya Ülken'in varlığı nasıl değerlendirdiği aktarıldıktan sonra nasıl bir yöntem benimsediğini de aktarmak yerinde olacaktır. Pozitivist metodolojinin sınırlı gerçekliği karşısında varlığın tüm boyutları ile kavranması gerektiğini düşünen Ülken, pozitivism ve mistisizm gibi iki indirgemeci metodoloji dışında bir metodoloji arayışına girmiş, öncelikle fenomenolojiye başvurmuştur (Ülken, 2016: 17). Tikel/tek yönlü olanın öne çıkarılması karşısında tümel/çok yönlü olanı öne çıkarma arzusunu taşıyan Ülken için varlığın ilk sebebini anlama çabasında olan felsefe, ancak fenomenoloji sayesinde hem pozitivism hem de mistisizmin getirdiği tikelin alanından bağımsız olabilecektir (Ülken, 2014: 87-111; 2016: 17).

Tümel/çok yönlü olanı düşünce sisteminin merkezine koyan Ülken, pozitivism ve mistisizmin getirdiği *ya görünen ya görünmeyen* şeklindeki tikel/tek yönlü zihniyetin aşılmasını amaçlamıştır. Bahsi edilen tikel/tek yönlü zihniyetin yerine Ülken, *hem görünen hem de görünmeyen, hem Doğu hem Batı* şeklinde ifade edilebilecek tümel/çok yönlü bir modelleme sunmaktadır (Ülken, 2008b: 5; 1943a: 154; 1941a: 29; 1932: 2). Varlığın tek boyutla anlaşılma çabasının gerçeği net bir biçimde görmeye imkân vermeyeceğini dile getiren Ülken (1963: 4-5), varlığın özünün bilgi ve değeri içeren *dyadolojik yöntem* ile anlaşılacağını ileri sürmektedir. Zıt olan şeylerin tümleştirilmesi koşuluyla bütüne ilişkin fikir sahibi olunabileceğini savunan Ülken, dyadolojik yöntemi şu şekilde tarif etmektedir:

Bizim kitapta ileri sürdüğümüz ilim felsefesi sentetik ve analitik görüşleri bir bakımdan birleştiren Husserl'in fenomenolojik görüşünden doğmuştur. Yalnız gerçek ve ideal sferlerini tam olarak ayıran bu görüşten gerçekle ideal iki manzara görmemiz bakımından ayrılıyoruz. Bu noktada Platon'un dyade felsefesiyle zamanımızda matematik ve mantığın "idealleştirme" olduğu görüşüne, yeni fizikte doğan "tamamlayıcılık" fikrine dayanıyoruz. Bundan dolayı da, yeni bir kelime icad etmenin tehlikesini göze alarak, bu görüşe dyadologie diyoruz (Ülken, 2007: VI).

Ülken'in dyadolojik yöntem üzerine dile getirdiği ifadesinden de görüldüğü üzere düşünür, fenomenolojik teknikle bağlantılı yeni bir yorum geliştirme çabası içerisinde. Bunun için Platon'un *dyade* kavramına başvuran Ülken, ide ve nesneden kaynaklı farklılıkların tamamlanacağı bir metodoloji tasavvurundadır. Bu çaba ile zıt olan şeylerin tamamlandığı bir varlığı daha iyi anlamayı hedeflemektedir. Burada akla gelen soru zıt varlıkların bir arada durmasının nasıl mümkün olacağı ile ilgilidir. Bu soru karşısında Ülken'in cevabı bunun *bir* ile mümkün olacağı şeklindedir (Ülken, 2000: 17). Bu bağlamda Ülken için farklılıklar birin içerisinde aslını kaybetmemekte, kendi gerçeklikleri ile var olabilmektedir. Birin içerisinde nelerin yer aldığına ilişkin bir soruya karşılık Ülken'in yanıtı geçmiş ve gelecek ile ilintili olan şeylerin birin içinde yer aldığı üzerinedir. Geçmiş ve gelecek arasındaki bağlantı ve bütünlüğün tekrar ile sağlandığı dikkate alındığında geçmiş ve gelecek metaforu bağlamında akıl ile birlikte birikime ve tecrübeye dayalı bir ilerlemenin kastedildiği anlaşılmaktadır (Ülken, 2007: 78). Bu anlamda Ülken için sezgiden ve değerden soyutlanmış bir bilginin olduğu yerde tümel/çok yönlü olandan uzaklaşılacaktır. Böyle bir durumda Ülken'e göre tümel/çok yönlü kimliğin inşası mümkün olmayacaktır.

Pozitivist metodoloji ile varlığın tikel/tek yönlü ele alınmasına karşı olarak tümel/çok yönlü ele alınması, bir diğer ifadeyle fiziksel olan ile metafiziksel olan arasında tesis edilecek bütünlük ile alınmasını öneren Hilmi Ziya Ülken'in varlık algısı ve metodolojisi incelendikten sonra benimsediği bilgi kuramı çerçevesinde kimliği nasıl okuduğunun incelenmesi gerekmektedir.

Hilmi Ziya Ülken Düşüncesinde Kimlik Kavramı

Geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanın bütünleştiği bir zeminde kimlik inşa edilmesi gerektiğini düşünen Ülken, bunun yeni bir ethos ile mümkün olacağına inanmaktadır. Ethos kavramının insan karakterinin ahlâkî temeli olduğu dikkate alındığında (Aristoteles, 1927: 922b [XIX 48]), Ülken'in ahlâkî bir karakteri içeren kimlik arayışında olduğunu düşünmek mümkündür.

Kimliğin ham maddesi olan ethos'un bilgi kuramının sezgi üzerine inşa edileceğini belirten Ülken (1998: 30), sezginin obje ve suje birliğine dayanan bilgi olduğunu belirtir. Düşünür, sezgiye dayalı olan bilgi fiillerinin sürekliliğe dayandığını dile getirmektedir. Bu bağlamda sezgi temelindeki eylemin sergilendiği zamanda bir kopuş olmayacağını düşünen Ülken, bu sayede bilinçte de bir kopuş olmayacağına kanaat getirmektedir. Böylelikle Ülken'e göre zaman açısından bütünlüğü mümkün kılınmış tümel/çok yönlü bir kimliğin inşası gerçekleşmiş olacaktır.

Kimliğin temel bileşeni olan ethosun siyaset ile ilgili olan boyutunda ise Ülken, siyasal olanın inanmak ve ruh üzerine inşa edilmesini istemektedir. Ülken'e göre (1998a: 48), insanlık mantık ve akli düşünceye modern dönemde geçmekle beraber inanç daima ruhun esasıdır. Bu durumda Ülken için varlık hem akıl hem de ruh ile var olabilmekte, ruhsal hayat inanmak ile kuvvet bulabilmektedir (Ülken, 1998a: 49). Salt akla dayanan tikellik ruh ile çokluğa/tümele varabilmektedir. Ülken'e göre çokluğun net biçimde tecesüm ettiği yer vatandır.

Ülken düşüncesindeki kimliğin çekirdeğinde duran ethosun ahlâkî boyutuna bakıldığında ise ahlâkî mertebeler üzerine inşa edilmiş toplumsal düzen karşımıza çıkmaktadır. Ülken'e göre ahlâkî mertebeler, insanların olgudan ideale, vatanın köklerinden insaniyetin ideal zirvesine doğru ilerleyişinin sınıflanması anlamına gelmektedir. Buna göre insanlar halk, vatandaş, vatansever ve insanî vatansever mertebelerine ayrılmaktadır. Ülken, toplumsal yaşamı belirleyen mertebeler ile ilgili olarak şu ifadeyi dile getirmektedir:

Ahlâkî mertebeler, insanların olgudan ideale, vatanın köklerinden insaniyetin ideal zirvesine doğru ilerleyişin sınıflanması demektir. Bu esasa göre insanlar halk, vatandaş, vatansever ve insanî vatansever mertebelerine ayrılır. Halk korku ahlâkıdır. Vatandaş ümit ahlâkıdır. Vatansever gurur ahlâkıdır. İnsanı vatansever ise aşk ahlâkıdır. Öyle ise insanî vatansever toplumunda ideal, aşk ahlâkıdır: Hakikî hürriyet yalnız aşk ahlâkında gerçekleşir (Ülken, 1998b: 66-67).

Ülken'in yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere mertebeler toplumunda çokluk durumu ön plandadır. Bu anlamda toplumsal yaşamda tikel bir ahlâk anlayışı yerine çok sayıda ahlâk anlayışı bulunmaktadır. Ahlâkî mertebelerin en altında bulunan korku ahlâkı ile ilgili olarak salt dinsel bir diğer ifadeyle mistik bir bakış söz konusudur (Ülken, 1941b: 16). Mertebenin ikinci aşamasında yer alan gurur ahlâkı, modernleşme sürecinin başlangıcını imlemektedir. Bu anlamda sadece öte dünya anlayışının yerine bu dünyanın da var olduğu ve insanın iradesi ile sorunların çözülebileceği anlayışı ikinci aşamada öne çıkmaktadır (Ülken, 1941b: 16-17). Üçüncü mertebeye olan ümit ahlâkı ise ulus-devlet kurulması sürecinde tahayyül edilen yurttaşın inşası ile ilgilidir. Bahsi edilen inşa sürecinde yurttaş, medeni memleketin şerefli bir üyesi olarak gurur yüklenmektedir (Üstel, 2009: 276). Ahlâkî mertebeler düzeninin tepesindeki aşk ahlâkı ise hümanist, kültürel etkileşimler ile gelişen tümel/çok yönlü bir kimliğe referans vermektedir (Ülken, 1941c: 1-2).

Ülken düşüncesinde aşk ahlâkı felsefesi temelindeki ethosu içselleştirmiş insanlardan oluşacak ideal bir kimliğin inşası için Anadolu'nun toprak ve

kültür ontolojisine başvurmak gerekmektedir. Bu anlamda Ülken'in tahayyül ettiği kimliğin içerisinde, Ülken'in varlık algısı bahsinde de değinildiği üzere, Antik Yunan, Avrupa ve İslâm figürleri olduğu iddia edilebilir. Buradan yola çıkarak Ülken'in idealindeki kimliği mümkün kılacak ontolojinin tekrar pahasına ifade etmek gerekirse fizik ve metafiziğin bir diğer ifadeyle nesne ve idenin birleşiminde yattığını ifade etmek gerekmektedir. Bu açıdan yersel seküler ile göksel Tanrısalın birleşimine dayanan bir Anadolu kimliğinin inşası Ülken tarafından tasavvur edilmektedir.

Hilmi Ziya Ülken, olgu (nesne) ve idealin (ide) birliğine dayanan bütünlükçü bir kimliğin peşinde olmuştur. Bu açıdan düşünürün tikel/tek yönlü olan yerine tümel/çok yönlü kimlik algısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ülken düşüncesindeki tümel kimlik olgu ve ideali, geçmiş ve geleceği, fiziksel olan ile metafiziksel olanı içermektedir (Ülken, 1938: 281). Bu noktada ifade edilmesi gereken önemli bir husus, kimliğin içerisinde var olan zıtlıklar arasında mistifikasyona dayalı birlikteliğin olamayacağıdır. Bu bağlamda Ülken'in tahayyül ettiği kimlik dairesinde bilginin yanlış üretimine izin verilmeyecektir. Buradaki esas mesele, bilginin yeniden kodifikasyonu ile belirmiş bir kimliğin tahayyülüdür.

Ülken'in tasarladığı kimliği, Erken Cumhuriyet dönemindeki kimlik politikalarına alternatif sunma çabası olarak değerlendirmek isabetli olacaktır. Erken Cumhuriyet döneminde pozitivism refakatinde millî kimlik inşa politikasına alternatif sunmak isteyen Ülken, pozitivist ilerlemeci akıl temelindeki kimlik inşasına karşı düşünce üreten bir çaba içerisinde olmuştur (İrem, 2002: 42). Bu bağlamda Ülken, Osmanlı geçmişinin geri planda bırakılmasını doğru bulmamış, bu geçmişi ve şimdiki zamanı içeren bir kimliğin imkânını sorgulamıştır.

Geçmiş ve şimdiki zamanları içeren bir kimliğin imkânı üzerine düşünen Hilmi Ziya Ülken'in Bauman'ın (2017: 27) ifade ettiği modernitenin katı boyutuna karşı bir pozisyonda durduğu söylenebilir. Ülken'in, katı boyutu eleştirmiş olan Spinoza, Kant ve Bergson'dan yola çıkarak Türkiye'deki kimliğin felsefî temelini inşa ettiği ifade edilebilir. Modernitenin katı aşamasında geçmiş ve geçmişle ilintili unsurların görmezden gelindiği dikkate alındığında Ülken'in bu duruma karşı düşünsel bir refleks geliştirdiğini belirtmek gerekmektedir. Bu açıdan Ülken'in modern kimliği geçmişteki etnisite arasındaki bağları ile birlikte düşünen etno-sembolist kurama (Özkırımlı, 2009: 209-210) görece yakın bir yerde durduğu belirtilebilir.

Hilmi Ziya Ülken'in Türkiye'deki kimlik inşası ile ilgili görüşleri aktarıldıktan sonra bu kimliğin siyasal alandaki yansımalarına da değinmek gerekmektedir. Ülken'in tahayyül ettiği kimliğin siyasal alandaki yansımalarının hâkimiyet olarak belirlediği ifade edilebilir. Hâkimiyet olarak kavramsallaştırdığı devlet modelinin omurgasını iş organizasyonları üzerine inşa etmek isteyen Ülken (2018: 31), bu şekilde kimliğin siyasî boyutu ile birlikte iktisadî boyutunun da oluşacağını düşünmektedir. Hâkimiyet devletinde üretimin kültür ile bağlantılı olduğunu düşünen Ülken, kültürel çoğulluğun olduğu devlet modelinde üretim türlerinin farklılaşacağını ve birbirinden bağımsızlaşacağını belirtmektedir.

Üretimin çeşitlenmesi suretiyle toplumsal düzende çoğulluğun yerleşeceğini tasarlayan Ülken (2018: 170), çoğulluğun lâik devlet düzeni ile mümkün olacağını düşünmektedir. Ülken'e göre laik bir düzende devlet dinden, sanat devletten, ahlâk sanattan, din ise teknik ve fikirden bağımsız olacaktır. Ülken'in ifadesiyle *"Gerçekten laik hâkimiyet şeklinde her bir sosyal kurum ötekilerini baskı altında bulundurmaz"* (Ülken, 2018: 171).

Üretimin çeşitlenmesi ile liberal ve sosyalist rejimlerdeki tek tiplerin aşılacağını düşünen Ülken (1933: 5), bahsi edilen çeşitlenmenin planlı iktisat modeli içerisindeki iş organizasyonları ile mümkün olacağını düşünmektedir. Ülken'e göre çok sayıda iş organizasyonunun bulunduğu bir devlette emek de çeşitlenerek çoğulluk gelecek, bu sayede liberal ve sosyalist üretim tarzlarındaki tek yönlülük sona erecektir.

Ülken'in liberal ve sosyalist üretim tarzlarına alternatif olarak tahayyül ettiği iş organizasyonları modelinin kâr dürtüsü taşımadığını ifade etmek gerekmektedir. Biraz daha açarak ifade etmek gerekirse Ülken'in üretim artışı ve bu artışa bağlı kâr maksimizasyonu arayışında olmadığı aşikârdır. O halde yukarıda da belirtildiği gibi düşünürün liberal ve sosyalist üretim tarzlarındaki tek tipliliği sonlandırma amacıyla iş organizasyonunu önerdiği açığa çıkmaktadır. Burada akla gelen soru, Ülken'in önerdiği modelin tek yönlülük üretme potansiyelinin olup olmadığı ile ilgilidir. Bu noktada iş organizasyonu modelinin korporatist modeli anımsattığı dikkate alındığında tek yönlülük potansiyelinin var olduğu görülmektedir.

Korporatizmin liberalizm ve sosyalizm karşısında *üçüncü yol* biçiminde sanayileşmiş ülkelerde ortaya çıktığı dikkate alındığında (Parla, 2009: 102), Ülken düşüncesinin korporatizm ile bir ilişki içerisinde olup olmadığını açıklama ihtiyacı doğmaktadır.

Korporatist düşünce bağlamında sınıflar yerine meslek grupları ve iş örgütlerinden oluşan bir toplumsal düzen fikri (Parla, 2009: 105) ile Hilmi

Ziya Ülken düşüncesinde ifade edilen meslek grupları fikri arasında benzerlik görülmektedir. Bu bağlamda Hilmi Ziya Ülken düşüncesi ile korporatizm arasında bir bağlantı olduğu yönünde bir kanının belirmesi mümkündür. Ancak korporatist düşüncede belirtilen organik ve dayanışmacı toplum fikrinin (Parla, 2009: 106) Ülken düşüncesinde izlerinin açık biçimde görülmediğini belirtmek gerekmektedir. Yukarıda da aktarıldığı üzere kurumların birbirlerinin baskısı altında kalmamalarını savunan Ülken ile kurumlar arasında dayanışmacı birlik savunan korporatist düşüncenin bu noktada farklılaştığını belirtmek gerekmektedir. Bununla birlikte korporatist düşünce kapsamında bireyin toplum karşısında dezavantajlı konuma getirilmesinin de Ülken düşüncesinde tam bir karşılığı bulunmamaktadır.

Ülken'in iş organizasyonu ve hâkimiyet modellerini kimliğin iktisadî ve siyasî boyutları olarak ileri sürmesinin nedenleri üzerine düşünüldüğünde karşımıza çıkan ilk neden, dış ilişkilerdeki ABD ve SSCB'den kaynaklanan tek yönlülüktür. Bununla birlikte liberal rejimlerde öne çıkan siyasal özgürlük vurgusunun da Ülken'i bahsi edilen modellere iten ikinci neden olduğu söylenebilir. Böyle bir kanının ifade edilmesinin nedeni, Ülken'in mertebeler toplumu ile liberal ideoloji kapsamında ileri sürülen özgürlüklerin birebir örtüşmediğinin düşünülmesidir. Ülken'in sınıf eksenli materyalist bir tarih okumasını tercih etmediği dikkate alındığında mesleğe dayalı iş organizasyonunu tercih etmesinin üçüncü nedeni de açığa çıkmaktadır. Söz konusu nedenler dikkate alındığında Ülken'in arayışında olduğu tümel/çok yönlü kimliğin siyasî, iktisadî ve toplumsal boyutları konusunda düşünsel bir eklektisizm içerisinde olduğu bir diğer ifadeyle gerilimli bir yerde durduğunu düşünmek mümkündür.

Sonuç

Modernitenin ilk aşamasına denk düşen katı modernite döneminde tikel/tek yönlü bir kimlik inşası söz konusu olmuştur. Cumhuriyet'in kuruluş dönemi de katı modernite ile çakışmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde modern kimliğin katı boyuta göre inşa edilmesine karşı çıkan düşünürlerden birisi ise Hilmi Ziya Ülken olmuştur.

Hilmi Ziya Ülken, modern Türkiye'de inşa edilmesi düşünülen millî kimliğin içeriğine ilişkin düşünce refleksi geliştiren en önemli düşünürlerden bir tanesi olmuştur. Hilmi Ziya Ülken'in öne çıkan özelliği; hem geleksel olan hem modern olan, hem Doğu hem Batı, hem geçmiş hem bugünü içeren bir metafizik üzerine inşa edilmiş tümel bir kimliği savunmuş olmasıdır. Tek yönlü bakış açısının pozitivist düşünceden kaynaklandığına

inanan Hilmi Ziya Ülken, pozitivizmi de içeren bir metafiziksel varlık ve bu varlık üzerine inşa edilmiş tümel kimliğin peşinde olmuştur. Bu anlamda katı moderniteye göre şekillenmiş olan modern kimliği metafiziksel bir tin ile tamamlamak istemiştir.

Hilmi Ziya Ülken; Doğu-Batı, fizik-metafizik, modern-geleneksel, geçmiş zaman-gelecek zaman gibi ikiliklerin yeni bir form içerisinde birlikte var olabileceği yönünde bir tahayyül geliştiren önemli bir düşünürdür. Ülken'e göre böyle bir tözden anlamını bulan Anadolu kimliği sayesinde tek yönlülüğün/tikelin bir diğer ifadeyle pozitivizmin neden olduğu kimlik krizi çözüme kavuşacaktır.

Ülken, fiziksel olan-metafiziksel olan, geçmiş zaman-gelecek zaman, akıl-tecrübe gibi ikilikler arasında tesis edilecek birliktelik merkezinde modern bir kimlik dairesi inşasını amaçlamıştır. Anadolu coğrafyası içerisinde geçmişten bugüne var olmuş tüm kültürleri içeren modern tümel kimlik dairesini aşk ahlâkı olarak tanımlamıştır. Ülken'e göre aşk ahlâkı felsefesine göre inşa edilmiş bir modern kimlik dairesi sayesinde idealar dünyasının bilgisine vâkıf, erdemli insanlardan müteşekkil millet topluluğunun oluşması mümkün olacaktır.

Hilmi Ziya Ülken, Türkiye düşünce tarihinde önemli bir yere sahip bir düşünür olmuştur. Ülken'i önemli kılan hususlardan biri, Türkiye'deki modern kimliğin inşasını deney ötesine bir diğer ifadeyle pozitivizm ötesine uzanan ve *kendinde şeyi* arayan bir metafizik bağlamında yorumlamış olmasıdır.

Kaynakça

- ALTINÖRS, Atakan. (2011). "Bergson ve Dil Anlayışı Üzerine", Henry Bergson, *Metafiziğe Giriş*, içinde, ss. 19-37, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- ARİSTOTALES [Aristotle]. (1927). *Problemata (Cilt VII)*, Oxford: Clarendon Press.
- BAUMAN, Zygmunt. (2017). *Akışkan Modernite*, (Çev. Sinan Okan Çavuş), İstanbul: Can Yayınları.
- ERGÜÇ, Veyssel. (2019). *Türkiye'de Modern Kimliğin İnşasına Bir Eleştiri: Hilmi Ziya Ülken Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- İREM, Nazım. (2002). "Cumhuriyetçi Muhafazakârlık, Seferber Edici Modernlik ve Diğer Batı Düşüncesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Sayı: 57-2, ss. 41-60.
- JOHANSEN, F. Karsten. (1998). *A History of Ancient Philosophy From The Beginings to Augustine*, (Çev. Henrik Rosenmeier), London: Routledge Press.
- Muhyiddin İbn-i Arabi (2018). *Özün Özü*, Hazırlayan: Hicret Osta, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- PARLA, Taha. (2009). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İstanbul: Deniz Yayınları.

- ÖZKIRIMLI, Umut. (2009). *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- PLOTİNUS. (2006). *Dokuzluklar*, (Çev. Zeki Özcan), İstanbul: Alfa Yayınları.
- SPİNOZA, De Benedictus. (2016). *Ethica*, (Çev. Hilmi Ziya Ülken), Ankara: Dost Kitabevi.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (1932). "Maksat", *Felsefe Yıllığı*, Yıl: 1, Sayı: 1, ss. 1-7.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (1933). "Telifçiliğin Tenakuzları (V)", *Mülkiye Mektebi Mecmuası*, Yıl: 3, Sayı: 25, ss. 3-15.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (1938). "Fikir Ananesi", *İnsan Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 4, ss. 281-284.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (1941a). "Sanat ve Cemiyet", *İnsan Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 13, ss. 26-29.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (1941b). "Üç Dünya Görüşü", *İnsan Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 15-17, ss. 14-17.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (1941c). "İnsan İdeali", *İnsan Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 20, ss. 1-2.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (1943a). "İlim Karşısında Tarih", *Adımlar*, Yıl: 1, Sayı: 5, ss. 149-155.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (1943b). "Yeni Felsefe Cemiyeti ve Türkiye'de Felsefe Cemiyetinin Tarihçesi", *Sosyoloji Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 5, ss. 358-403.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (1963). *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*, İstanbul: İstanbul Kitabevi.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (1998). *İnsanî Vatandaşlık*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (1998a). "Olgu İnancı ve İdeal İnancı", içinde, *İnsanî Vatandaşlık*, ss. 47-56, İstanbul: Ülken Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (1998b). "Hakikat İnancı", içinde, *İnsanî Vatandaşlık*, ss. 57-69, İstanbul: Ülken Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (2000). *Genel Felsefe Dersleri*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (2005). *İslâm Düşüncesi: Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (2007). *Bilim Felsefesi*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (2008a). *Felsefe Bilimleri I: Doğa Bilimleri, Felsefe ve Metodolojisi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (2008b). *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (2009). *Felsefeye Giriş-2: Sosyoloji, Tarih, Psikoloji ve Din*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (2014). *Varlık ve Oluş*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (2016). *Ahlâk*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (2017). *İslâm Felsefesi: Kaynakları ve Etkileri*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. (2018). *Hâkimiyet*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- ÜSTEL, Füsun. (2009). "Türkiye Cumhuriyeti'nde Resmî Yurttaş Profiline Evrimi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt:4, içinde, Derleyen: Tanel Bora, (275-292), İstanbul: İletişim Yayınları.